

भारतीय समाजातील हुंडा प्रथेचे कायदे, कारणे आणि उपाय कावेरी बालाजी तिडके

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छ. संभाजीनगर.

गोष्टवारा :

भारतीय समाजातील कायदे धोरण हे स्त्रियांच्या बाजूने असले तरी आज वास्तव्यात त्याचा विरोधभास दिसून येतो. भारतीय समाज व्यवस्थेचा कणा म्हणून स्त्रियांकडे पाहिले जाते. अगदी प्राचीन कालखंडापासून ते विसाव्या शतकापर्यंत भारतीय समाजाच्या कुटुंब व्यवस्थेचा कणा म्हणून स्त्रियांना प्राधान्य दिले जात होते, परंतु कुटुंबाचा कणा असलेल्या या स्त्रियांवर हुंडा प्रथा सारख्या प्रथेमध्ये कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. यासाठी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक वैवाहिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक प्रथा-परंपरा आणि मूल्य यामध्ये दिवसेंदिवस बदल होत आहेत. हुंडा प्रथा कमी करण्यासाठी सामाजिक धोरणामध्ये परिवर्तन होणे काळाची गरज आहे.

उद्देश:

हुंडा प्रथा आणि सामाजिक धोरण याचा परस्पर संबंध जाणून घेणे हा उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून सदर पेपरची मांडणी केलेली आहे.

प्रस्तावना:

प्राचीन कालखंडापासूनच स्त्रियांवर अन्याय अत्याचार आणि लैंगिक हिंसाचाराचे प्रमाण अगदी नगण्य असले तरी आज विसाव्या शतकात सामाजिक आर्थिक मानसिक आणि शारीरिक हिंसाचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. यासाठी कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि धार्मिक इत्यादी सामाजिक प्रथा आणि परंपरा यामध्ये बदल होत गेले. दिवसेंदिवस स्त्रियांवरील कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण वाढत गेले. कौटुंबिक हिंसाचारामध्ये शारीरिक हिंसाचार, मानसिक हिंसाचार, लैंगिक हिंसाचार इत्यादी प्रकार दिसून येतात. खरं तर हुंडा प्रथा ही समस्या फक्त कुटुंबापूर्ती मर्यादित न राहता ती एक सामाजिक समस्या निर्माण झालेली आहे. स्त्रियांवर होणाऱ्या कौटुंबिक हिंसाचाराला स्थळ काळ वेळेचे बंधन आढळत नाही. आज देश संस्कृती धर्म सामाजिक किंवा आर्थिक स्थळ या सर्व बंधनाच्या पलीकडे हुंडा प्रथेचे व्यापक स्वरूप पाहण्यास मिळत आहे. हुंडा प्रथा ही समस्या फक्त एका जातीची किंवा

एका धर्माची नसून भारतीय समाजाला लागलेली एक कीड आहे. हुंडा प्रथेने भारतीय समाजातील अनेक सर्वसामान्य स्त्रियांचे संसार उध्वस्त केले आहेत. यामुळे हुंडा प्रथेच्या मूळ कारणांचा शोध घेऊन त्यावर उपाय शोधणे ही काळाची गरज आहे.

संशोधन पद्धती

शोध निबंधासाठी दुय्यम सामग्रीच्या आधारावर तथ्य संकलन केलेले आहे. विश्लेषणात्मक पद्धतीने या विषयाची मांडणी केली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:

1. भारतीय समाजातील हुंडा प्रथेचा अभ्यास करणे.
2. हुंडा प्रतिबंधक कायद्याचा अभ्यास करणे.
3. हुंडा प्रथेला जबाबदार असणारा कारणांचा शोध घेणे.
4. हुंडा प्रथा निर्मूलन करण्यासाठी उपाय सुचविणे.

हुंडा प्रथेचा अर्थ : “हुंडा म्हणजे विवाहप्रसंगी वराने वधूपक्षाकडून घेतलेली संपत्ती होय” भारतात 1 मे 1961 रोजी जो हुंडा प्रतिबंध कायदा संमत केला. त्यात वरदक्षिणा व वधू-दक्षिणा या दोन्ही प्रकारांना लक्षात घेऊन हुंड्याची व्याख्या करण्यात आलेली आहे. कायद्यातील व्याख्येनुसार कोणत्याही एका पक्षाने कोणत्याही दुसऱ्या पक्षाकडून स्वीकारलेली स्थावर किंवा जंगम मालमत्ता म्हणजे हुंडा होय. भारतीय समाज ज्याप्रमाणे कृषीप्रधान आहे. तसा तो पुरुषप्रधान देखील असलेला दिसून येतो. अशा या पुरुष प्रधान समाजामध्ये स्त्रियांकडून हुंडा घेणे किंवा स्वतःच्या कुटुंबातील स्त्रियांना हुंडा देणे हे प्रतिष्ठेचे मानले जात आहे. स्त्रियांना नेहमीच कमकुवत अबला अशा प्रकारची विश्लेषण देऊन तिला कायम कुटुंबातील दासी प्रमाणे किंवा “चूल आणि मूल” या पुरतीच मर्यादित ठेवण्यात आलेली आहे. प्राचीन कालखंडापासून ते आज 21 व्या शतकापर्यंत स्त्रियांकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनामध्ये सामाजिक परिवर्तन घडवून आलेले नाही. स्वतःच्या कुटुंबामध्येच मुलाप्रमाणे मुलींना वागणूक दिली जात नाही. यामुळे भारतीय समाजामध्ये हुंडा प्रथेची समस्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. यातूनच

पुढे कौटुंबिक हिंसाचार, मानसिक हिंसाचार, आणि शारीरिक हिंसाचार अशा घटना घडतात. यामुळे अनेक स्त्रियांनी आत्महत्या देखील केल्या आहेत.

संविधानात्मक धोरण : भारतीय राज्यघटनेने तिच्या प्रास्ताविकेत सर्व भारतीयांना दर्जा आणि संधीची समानता देण्याचे अभिवचन दिलेले आहे. राज्यघटनेतील कलम 14 ते 18 अंतर्गत सर्वांना समानतेचा हक्क दिलेला आहे. कलम 14 नुसार कायद्यामुळे सर्वांना समान मानण्यात आले आहे. तर कलम 15 नुसार राज्य नागरिकांमध्ये लिंगाच्या (धर्म, वंश व जात) आधारे भेदभाव करण्यात येणार नाही अशी तरतुद आहे. कलम 19 नुसार पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांनाही व्यवसाय निवडीचे स्वतंत्र्य दिले आहे. कलम 45 नुसार 14 वर्षांपर्यंतच्या सर्व मुलांना व मुलींनाही मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याची तरतुद केली आहे.

हुंडा प्रथा कमी करण्यासाठी तयार करण्यात आलेले कायदे खालील प्रमाणे.

1) सन 1950 चा हिंदू विवाह कायदा: सन 1950 मध्ये हिंदू विवाह कायदा सर्व संमतीने बनवण्यात आला. परंतु या कायदानुसार हिंदू महिलांना संरक्षण देण्यात आले. याच कायद्यामध्ये हुंड्या विषयी सविस्तर मांडणी करण्यात आली. परंतु कायदा अमलात आल्यानंतर तो फक्त कागदावरच राहिला. प्रत्यक्षात मात्र कमी प्रमाणात त्याचा लाभ झाल्याचा दिसून येतो. या कायदानुसार हिंदू स्त्रियांना विविध अधिकार देण्यात आले.

2) सन 1961 मधील हुंडा प्रतिबंधक कायदा: हुंडा प्रतिबंधक कायदा 1961 हुंडा प्रतिबंधक कायदा 1961 नुसार, जेव्हा एखाद्या मुलीच्या आई-वडिलांकडून मुलाचे आई-वडील किंवा नातेवाईक पैशाची किंवा वस्तूची मागणी करित असतील तेव्हा हुंडा प्रतिबंधक कायदानुसार त्यांच्यावर कायदेशीर कार्यवाही केली जाऊ शकते. परंतु असे कार्यवाही करणारे मुलींचे आई-वडील खूपच अल्प प्रमाणात दिसून येतात. यामुळे या कायद्याची अंमलबजावणी होत असताना दिसून येत नाही.

3) सन 1978 मधील कायदा: सन 1961 मधील हुंडा प्रतिबंधक कायदा याच्यामध्ये सुधारणा करून सन 1978 मध्ये महिला सक्षमीकरणासाठी आणि कौटुंबिक हिंसाचार कमी होण्यासाठी हुंड्यासारख्या अनिष्ट प्रथेवर बंधने घालण्यासाठी कठोर पावले उचलण्यात आली. यामुळे

भारतीय समाजातील काही प्रमाणात हुंडाबंदी होण्यास मदत झाली.

4) सन 1984 मधील सुधारित हुंडा प्रतिबंधक कायदा: सन 1978 मधील कायदानंतर सन 1984 मध्ये सुधारित हुंडा प्रतिबंधक कायदा नव्याने लागू करण्यात आला. यामध्ये महिलांना अधिक प्रमाणात कौटुंबिक, आर्थिक, मानसिक आणि शारीरिक अशा अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत होते. यावर उपाय म्हणून 1984 मध्ये हुंडा प्रतिबंधक सुधारित कायदा करण्यात आला.

5) कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंध अधिनियम 2005: या कायदानुसार कुटुंबातील स्त्रिया आणि वयाच्या 18 वर्षाखालील मुलांवर होणाऱ्या हिंसाचारास प्रतिबंध करणाऱ्या वैधानिक तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. कौटुंबिक हिंसाचारास बळी पडलेली कोणत्याही जातीधर्माची स्त्री व 18 वर्षाखालील मुले संरक्षक अधिकार्याकडे किंवा पोलिस स्टेशनमध्ये तक्रार करू शकतात.

हुंडा प्रथेची कारणे

- 1. पुरुषप्रधान संस्कृती:** भारत जसा कृषीप्रधान देश आहे. तसाच पुरुष प्रधान संस्कृती असलेला देखील भारतीय समाज आहे. म्हणून भारतीय समाजात स्त्रियांकडून हुंडा घेण्याचे प्रमाण वाढत आहे.
- 2. सामाजिक दृष्टिकोन:** पुरुष प्रधान संस्कृतीमुळे स्त्रियांकडे बघण्याच्या सामाजिक दृष्टिकोन म्हणजे "चूल आणि मूल" इतकाच ठेवण्यात आला आहे. म्हणून हुंडा घेण्याचे प्रमाण वाढत आहे.
- 3. आर्थिक परावलंबित्व:** भारतीय समाजामध्ये आर्थिक व्यवहार हे सर्व पुरुषांकडे आहेत. म्हणून स्त्रियांना आर्थिक प्रावलंबित्व स्वीकारावे लागत आहे. यामुळे हुंडा घेण्याचे प्रमाण वाढत आहे.
- 4. अशिक्षितपणा:** भारतीय समाजामध्ये पुरुषांच्या प्रमाणात स्त्रियांच्या शिक्षणाचा स्तर निम्न आहे. हे एक महत्त्वाचे कारण भारतीय समाजात हुंडा प्रथा वाढ होण्यासाठी दिसून येते.
- 5. कमकुवत कायदे:** हुंडा प्रथा कमी करण्यासाठी भारतामध्ये अनेक विविध कायदे करण्यात आले. परंतु त्या कायद्याची अंमलबजावणी होत नाही. म्हणून भारतीय समाजामध्ये हुंडा प्रथेचे प्रमाण वाढत आहे.
- 6. सामाजिक प्रतिष्ठा:** आधुनिक युगामध्ये हुंड्याला सामाजिक प्रतिष्ठेचे स्वरूप आलेले आहे. हुंडा देणे व

घेणे प्रतिष्ठेचे समजले जात असून समाजात जो अधिक हुंडा देतो व घेतो याला प्रतिष्ठेचे मानले जाते. यामुळे हुंडा प्रथा वाढत आहे.

7. **सामाजिक मूल्ये:** पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे सर्व सामाजिक प्रथा आणि परंपरेने पुरुषांना उच्च दर्जा देण्यात आला आहे. तर स्त्रियांना निम्न दर्जा देण्यात आला आहे. यामुळे भारतीय समाजात हुंडा घेण्याचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे.
8. **शैक्षणिक विषमता:** कुटुंबामध्ये मुलांच्या शिक्षणाकडे ज्या प्रमाणात लक्ष दिले जाते. त्या प्रमाणात मुलींच्या शिक्षणाकडे लक्ष दिले जात नाही. यावरून असे दिसून येते की, भारतीय समाजामध्ये शैक्षणिक विषमता आहे. यामुळे हुंडा प्रथा वाढत आहे.
9. **आर्थिक विषमता:** आर्थिक उत्पादनाचे सर्व मार्ग हे पुरुषाकडेच असतात तर स्त्रियांकडे आर्थिक उत्पादनाचा कोणताही मार्ग नसतो. म्हणून हुंडा प्रथाचे प्रमाण वाढत आहे. असे दिसून येते.
10. **प्रसार माध्यमांची भूमिका:** भारतीय समाजातील प्रसार माध्यमे देखील पुरुषांना शक्तिशाली तर स्त्रियांना कमकुवत दाखवतात. यामुळे स्त्रिया ही आबला आहे. असा प्रचार आणि प्रसार करण्यात आला. यातूनच हुंडा घेण्याचे प्रमाण वाढत आहे.

हुंडा प्रथेवर उपाय

1. **कौटुंबिक समानता:** कुटुंबामध्ये सामाजिकरण्याच्या माध्यमातूनच स्त्री-पुरुष समानता निर्माण होण्याचे धडे दिले पाहिजेत. यामुळे कुटुंबात सामाजिक समानता निर्माण होईल आणि या सामाजिक समानतेमुळे हुंडा घेण्याचे प्रमाण दिवसेंदिवस कमी होईल.
2. **सामाजिक समानता:** पुरुष-प्रधान संस्कृतीमुळे निर्माण झालेला सामाजिक दृष्टिकोन बदलणे काळाची गरज आहे. सामाजिक आणि मानसिक दृष्टिकोनातूनच स्त्रियांना सामाजिक दर्जा देण्यात यावा. सामाजिक दर्जा समान असल्यावर हुंडा घेण्याचे प्रमाण नक्कीच कमी होईल.
3. **आर्थिक समानता:** कुटुंबामध्ये पुरुषांप्रमाणेच उत्पादनाच्या साधनावर स्त्रियांची देखील समान हक्क देण्यात यावेत. यामुळे स्त्रिया आर्थिक सक्षम बनतील व सक्षम स्त्रियांकडून हुंडा घेतला जाणार नाही.

4. **महिला शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार:** कुटुंबामध्ये मुलांप्रमाणेच मुलींच्याही शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देणे. त्याचप्रमाणे शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार करणे. ज्यामुळे हुंडा निर्मूलन होईल व हुंडा घेण्याचे प्रमाण कमी होईल.
5. **सामाजिक प्रथा आणि परंपराचे पालन न करणे:** स्त्री-पुरुष विषमता निर्माण करणाऱ्या सामाजिक प्रथा आणि परंपराचे पालन न करता संविधानिक धोरणात्मक स्त्री-पुरुष समानता निर्माण करणाऱ्या कायद्याचे पालन करणे महत्त्वाचे आहे. यामुळे हुंडा घेण्याचे प्रमाण कमी होईल.
6. **सामाजिक समता निर्माण करणे:** पुरुष-प्रधान संस्कृतीमुळे स्त्रियांना सामाजिक दर्जा निम्न स्वरूपाचा दिला जात आहे. यामुळे सामाजिक विषमता निर्माण होत आहे. परंतु सामाजिक दृष्टिकोनातून सामाजिक समता निर्माण होणे आवश्यक आहे. हुंडा देणे किंवा घेणे गुन्हा आहे असा सामाजिक दृष्टिकोन निर्माण होणे गरजेचे आहे.
7. **आर्थिक समानता शैक्षणिक समानता:** भारतीय समाजामध्ये शैक्षणिक समानतेच्या माध्यमातून स्त्रियांना आर्थिक समानता निर्माण करण्याची गरज आहे. कारण शैक्षणिक समानते शिवाय आर्थिक समानता निर्माण होणार नाही. यामुळे शैक्षणिक समानता आणि आर्थिक समानता ही काळाची गरज आहे. असा सामाजिक दृष्टिकोन निर्माण झाल्यावर हुंडा प्रतिबंधक कायद्याचे नक्कीच पालन केले जाईल.
8. **हुंडा प्रतिबंधक कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी:** भारतीय समाजामध्ये हुंडा प्रतिबंधक कायदा आहे. परंतु हे कायदे कागदावरच न ठेवता त्याची प्रत्यक्ष कृतिशील अंमलबजावणी करणे.
9. **लैंगिक समानता:** भारतीय समाजामध्ये असलेली लैंगिक विषमता कमी करण्यासाठी सामाजिकरण्याच्या प्रक्रियेच्या माध्यमातूनच कुटुंबामध्ये लैंगिक समानता निर्माण करणे काळाची गरज आहे. यामुळे हुंडा घेण्याचे प्रमाण नक्कीच कमी होईल.

शिफारशी:

1. हुंडा प्रतिबंधक कायद्याची कठोर अंमलबजावणी करणे.

2. स्त्रियांचे सामाजिक आर्थिक शैक्षणिक सक्षमीकरण करणे.
3. हुंडा प्रत्येक विरुद्ध लोक चळवळ निर्माण करणे.

सारांश:

भारतीय सामाजिक धोरण हे आजही स्त्रियांच्या बाजूने आहे परंतु त्याची अंमलबजावणी होत असताना दिसून येत नाही. हुंडा प्रथेवर बंदी घालून स्त्रियांना समानतेचे जीवन जगण्याचा हक्क प्राप्त करून देताना अजूनही राष्ट्रीय महिला आयोगाने नवनवीन उपक्रम राबविले पाहिजेत. आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष महिला दशकाची नवनवीन घोषणा करून महिलांना सन्मान मिळवून दिला पाहिजे. स्त्री-पुरुष समानतेवर उपाययोजना केल्या पाहिजेत. महिला वर्गामध्ये जनजागृती घडून आणली

पाहिजे. महिलांना समुपदेशन केले पाहिजे. विविध संघटनांनी एकत्र येऊन नव्याने हुंडा प्रथा मिटवण्यासाठी कार्य केले पाहिजे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि कौटुंबिक या सर्व घटकांमध्ये स्त्रियांना समान दर्जा देण्यात आला पाहिजे.

संदर्भ सूची :

- ✦ काळदाते सुधा, भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
- ✦ आगलावे प्रदीप, भारतीय समाज संरचना आणि समस्या, श्री साईनाथ प्रकाशन .नागपूर.
- ✦ हुंडा प्रतिबंधक कायदा 1961
- ✦ कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंध अधिनियम 2005.